

**ORTADOĞU NERESİ?
SÜBJEKTİF BİR KAVRAMIN ANLAM ÇERÇEVESİ VE TARİHİ**

Doç. Dr. Davut DURSUN

Sakarya Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Başlığında "Ortadoğu" kavramı bulunan çalışmalara bakıldığında ilk fark edilecek husus, bu kavramın kapsamının birbirinden farklı olduğu ve her bir çalışmaya göre genişleyip daralmış olmasıdır. Bunun içindir ki Ortadoğu ile ilgili bütün çalışmalar öncelikle bu kavramın içeriğinin belirlenmesi ve kapsamına nerelerin alındığının gösterilmesiyle başlamaktadır. Her bir yazar "Ortadoğu" kavramının kapsamını, genişletip daraltabilmekte; içeriğini biraz da kendi keyfince ve amaçlarına göre belirlemektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilimsel çalışmalarda ve uluslararası siyasette giderek kullanımı yaygınlaşan "Ortadoğu" (Middle East; Moyen Orient; eş-Şarku'l-Evsat) kavramını ilk defa 1902 yılında Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan, **National Review**'de yayınlanan Basra Körfezi'nin önemini ele aldığı "The Persian Gulf and International Relations" başlıklı yazısında Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır. (1) Yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nin stratejik önemi ve bu bölgede Alman İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelelerini anlatmaya çalışan A. T. Mahan, jeostratejik bir konsept dahilinde kullandığı "Ortadoğu" (Middle East) kavramı ile, Süveyş'ten Singapur'a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü koruyan ve kesin şekilde sınırlarını belirtmediği bir bölgeyi anlatmaktaydı. (2) Mahan'ın ardından İngiliz gazetesi **The Times**'in dış politika editörü Valentine Chirol, Tahran muhabiri imzasıyla Basra Körfezi'nin stratejik önemini, Almanya'nın inşa etmeye çalıştığı Bağdat demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasının İngiltere'nin bölgede ve Asya'daki çıkarlarına vereceği zararları anlattığı birkaç yazısına "Ortadoğu'nun Problemleri" başlığını koyarak kavramı Basra Körfezi bölgesini anlatmak için kullanmış ve kavramın benimsenmesine katkıda bulunmuştur.

Mahan ve Chirol'un İngiliz diline kazandırdıkları "Ortadoğu" kavramı asrın başlarında sözlüklere girerken kitap adlarında da görülmeye başlanmıştır. Angus Hamilton 1909 yılında Londra'da yayınladığı *Problems of the Middle East* adındaki kitabı ile kavramı bilim dünyasına taşıyarak Basra Körfezi bölgesinin İngiltere'nin uluslararası menfaatleri ve sömürgeci devletler arasındaki rekabet çerçevesindeki önemini anlatmaktaydı. Aynı yıllarda Hindistan'da Kral naibi olan Lord Curzon, ilk defa 1911'de Hindistan'a yakın yerleri ifade etmek için resmi konuşma ve belgelerde "Ortadoğu" kavramını kullanarak ona yarı resmi bir nitelik kazandırmıştır. (3)

Temelde "Ortadoğu" kavramının, "Şark" (Doğu) ve "Yakındoğu" (Near East) kavramları gibi Batı merkezli ve sübjektif bir kavramlaştırmanın ürünü olarak ortaya çıktığı ve kullanım sahasına girdiği söylenebilir. Bu kavramlaştırmayı yönlendiren ana bakış, Avrupa'yı dünyanın merkezi olarak kabul eden ve dünyanın diğer bölgeleri bu merkeze olan uzaklıklarına göre "yakın", "orta" ve "uzak" şeklinde kategorize eden bakıştır. Aslında dünyanın "Avrupa merkezli" olarak kategorize edilmesi geleneği yeni bir uygulama değildir ve böyle bir refleks tarihin derinliklerinde de karşımıza çıkabilmektedir. Avrupa kültürünün şekillenmesinde önemli bir role sahip olan Eski Yunanlılar dünyayı "medenî güney" ve "barbar kuzey" şeklinde ikiye ayırıyorlardı. Bu ikili ayırım Romalılarda "Doğu" ve "Batı" şeklini almıştır. Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu'nun iki merkezi vardı. İmparatorluğun batıdaki merkezi Roma, doğudaki merkezi de Constantinopolis idi. İmparatorluğun doğu kısmına "Bizans İmparatorluğu" adı

daha sonra verilmiş bir ad olup önceleri Doğu Roma İmparatorluğu şeklinde anılıyordu. Bu durumda İstanbul "Doğu" dünyasının merkezi oluyordu.

XV. yüzyılda Avrupa'nın Avrupa dışı dünyayı keşfetmesiyle başlayan Keşifler Çağında Çin, Japonya ve Malezya "Uzak Doğu" olarak adlandırılmıştır. Söz konusu çağda özellikle Portekizlilerin "Doğu"ya gidecek bir yol bulma çabaları sırasında ilişkiler geliştirilen "Uzak Doğu" ile Avrupa'dan uzak olan Akdeniz sahilleri arasındaki bölge "Yakın Doğu" (Near East) kavramı ile karşılanmıştır. Böylece "Yakın Doğu", Batı'da, konuşma dilinde "Uzak Doğu" ile Avrupa arasındaki bölgeyi ve genel olarak da 1453'ten bu yana Osmanlı Devleti tarafından yönetilen yerleri ifade etmek için kullanılmaktaydı. (4) Güneşin doğduğu yer ve "Yakın Doğu"nun ifade ettiği bölgeyi anlatacak şekilde "Levant" kavramı da kullanılmakla birlikte bu kavram daha çok Doğu Akdeniz kıyıları için tercih edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise "Yakın Doğu" kavramının kullanımının iyice arttığı gözlenmektedir.

Batı dünyasında "Doğu"; (Şark; Orient) veya "Yakın Doğu" olarak ifade edilmiş olan Osmanlı Devleti için tercih edilen bu kavramlaştırma, elbette ki sadece bir coğrafi ifadelendirme değil aynı zamanda kültürel ve dini motiflerle beslenen ve farklı olan "öteki"ni ifade eden bir kavramlaştırma idi.

Aslında insanların kendi buldukları yeri merkez alarak dünyanın diğer yerlerini merkez olarak aldıkları yere göre konumlandırıp adlandırmaları sadece Avrupalılara özgü bir uygulama değildir. Mesela Osmanlılar Batı dünyası için coğrafi adlandırmadan çok etnik vurguyu öne alan "Frengistan" kavramını kullanırken İslam coğrafyacıları batıdaki bölgeler için "el-Mağrib", doğu için ise "el-Maşrik" isimlendirmesini tercih etmişlerdir. (5)

Avrupalı emperyalist güçlerin Osmanlı toprakları üzerindeki mücadele ve emellerini anlatmak için kullanılan "Şark Meselesi" etrafındaki gelişmelerin yanı sıra 1894–1895 Çin–Japon savaşı da "Yakın Doğu" ve "Uzak Doğu" kavramlarının yaygınlıkla kullanılmasına hizmet etmiştir. Bir İngiliz arkeologu ve seyyahı olan D. G. Hogarth'ın 1902 yılında "The Nearer East" adında bir kitap yayınlaması, bu kavrama açıklık kazandırmış ve yeni bir sınır çizmiştir. Ona göre "Yakın Doğu" kavramı, Arnavutluk, Karadağ, Güney Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Mısır, İran'ın üçte ikisi ve Osmanlı Devleti'nin Asya'daki bütün bölgeleri ile Hint Okyanusu ve Hazar Denizi arasında uzanan dağlık ve çöllük bölgeyi kapsamına almaktaydı. (6)

Bu durumda Avrupa'nın ta Romalılardan beri "Doğu" kavramı ile ifade edilen dünya üç ayrı bölgeye ayrılmış bulunuyordu: "Yakındoğu" (Near East), "Ortadoğu" (Middle East) ve "Uzakdoğu" (Far East). Yakındoğu, daha çok Balkanlar ve Osmanlı Devletini, Ortadoğu Hindistan'a yakın Basra Körfezini ve Uzakdoğu da Çin ve Japonya'yı ifade ediyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını kaybetmesi, Arap Yarımadası'nın belli bölgelerinde İngiliz ve Fransız manda yönetimlerinin kurulması Ortadoğu kavramının sınırlarını Yakındoğu kavramının aleyhine geliştirerek yeni bir kapsama kavuşturmuş oldu. Balkanlar Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa için "öteki" olan "Doğu"nun kapsamından çıkınca "Yakındoğu" eski anlamını ve kullandığı önemini kaybetmiş oldu. Zira artık Balkanlar, eskisi gibi "öteki"nin sınırları dahilinde değildi ve Avrupa'nın bir parçası olmasa da "Doğu"nun kapsamında bir yer değildi. "Yakındoğu"nun kapsamındaki bölgelerin bir kısmı Avrupa ve Balkanlara dahil olurken bir kısmı da "Ortadoğu" kavramı kapsamına dahil olmuş oluyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu kavramı resmîyet kazanmıştır. İngiltere hükümetinde Sömürgeler Bakanlığı bünyesinde "Middle Eastern Department" adıyla bir idari teşkilatın oluşturulmasıyla söz konusu resmîyet gerçekleşmiş oldu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nden koparıldıktan sonra İngiliz manda yönetimine verilen ve Milletler Cemiyeti tarafından da onaylanan Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak yönetimleri bu teşkilata bağlanmıştır. Bu arada İngiltere'deki Coğrafi Adlar Daimi Komisyonu (Permanent Commission on Geographical Names) adlı kuruluş, "Yakındoğu"yu sadece Balkanları ifade edecek şekilde yeniden tanımlarken "Ortadoğu" kavramını da Türkiye, Mısır, Arap Yarımadası, Körfez bölgesi, İran ve Irak'ı kapsamına alacak şekilde sınırlarını belirlemiştir. Böylece 20. yüzyılın başlarında İstanbul Boğazı'ndan Hindistan'ın doğu kıyılarına kadar uzanan bölge "Ortadoğu" olarak isimlendirilmiş oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kahire merkezli Middle East Air Command adıyla bir birim oluşturulmuş ve İngiltere'nin bölgedeki mandaları olan Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak'ın yanı sıra Aden ve Malta da buranın kontrolüne verilmiştir. Daha sonra İran ve Eritre de bu komutanlığın kontrol alanına dahil edilmiştir. (7)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu kavramının kullanımı, özellikle Anglo-Sakson etkisindeki yerlerde hem sivil ve akademik çevrelerde, hem de resmi alanlarda yaygınlaşırken Yakındoğu'nun kullanımı giderek gerilemiştir.

Ortadoğu kavramının kapsamının belirsizliği ve kullananların kapsamı istedikleri gibi geniş veya dar tutmalarına imkan vermesi bu kavramın kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kavramın belirsizliğini ortadan kaldırmak için bu kavramla birlikte oluşturulan farklı terkiplerin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bunlardan "Kuzey Afrika ve Ortadoğu" (North Africa and Middle East) kavramı en çok kullanılanıdır. Merkezi Londra'da bulunan *Europa Publications Limited*'in yayınladığı yıllıklardan birinin adı *The Middle East and North Africa*'dir. Bu yılda Atlas Okyanusundan Pakistan'a kadar uzanan coğrafi bölgedeki ülkelere yer verilmektedir. Bunun yanında bazı yayınlarda ve kuruluşlarda "Near and Middle East" şeklinde bir kullanıma rastlamak mümkündür. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki National Geographic Society bölge ülkelerini kapsayan haritaya "Yakın Doğu ülkeleri" adını vermektedir. (8) "Ortadoğu" kavramı artık tüm dünyada tercih edilen bir kavramlaştırma olmakla beraber özellikle Asya'da ve uluslararası kuruluşlarda "Güneybatı Asya" (Southwest Asia) teriminin tercih edildiğini de ifade etmemiz gerekir.

Batıdaki üniversitelerin pek çoğunda *Middle East Center* veya *Near East Center* adında araştırma merkezleri bulunmaktadır. Bölgesel inceleme ve araştırmaların artış gösterdiği II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu merkezlerde bölge ülkeleriyle ilgili sosyal, siyasal, ekonomik, tarihi, kültürel, stratejik, coğrafi ve diğer yönleriyle ilgili incelemeler yapılmaktadır. Söz konusu bu merkezlerin inceleme kapsamına aldıkları ülkeler, aynen kavram gibi bir kesinlik göstermemekte olup birbirinden farklı olabilmektedir. Mesela bazıları Sudan, Libya, Cibuti ve Afganistan'ı Ortadoğu kavramı içerisinde gösterirken bazıları bu ülkeleri kavramın kapsamı dışında tutabilmektedirler.

"Ortadoğu" kavramının sivil ve siyasal alanlardaki yaygın kullanımına rağmen uluslararası kuruluşlarda ve resmi yayın ve çalışmalarda, belirsizliği nedeniyle fazla tercih edilmediği gözlenmektedir. Mesela Birleşmiş Milletler Organizasyonu içinde bu kavram pek tercih edilmemektedir. Bu bölgeye yönelik kuruluşlardan biri United Nations Relief and Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA)'dır ve burada "Ortadoğu" (Middle East) değil "Yakındoğu" (Near East) kavramı kullanılmıştır. Lübnan, Suriye, Ürdün, Batı Şeria ve Gazze'de yaşayan Filistin göçmenlerine sağlık, eğitim ve sosyal alanlarda yardım sağlamak amacıyla kurulmuş olan bu teşkilat 1950 yılından

beri hizmet vermektedir.

Birleşmiş Milletler'in bu bölgeye yönelik ikinci kuruluşu Economic and Social Commission for Western Asia-ESCWA (Batı Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu)'dır. 1974 yılında Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nin bölge ülkeleri arasında ilişkileri en geniş şekilde geliştirmek amacıyla kurulmuş olan ESCWA'nın Merkezi Beyrut'ta bulunmaktadır. Komisyonun üyeleri Bahreyn, Mısır, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen'dir. Dikkat edilirse İsrail bir bölge devleti olduğu halde ESCWA'ya dahil edilmemiş sadece bölgedeki Arap ülkeleri üye olarak yer almışlardır.

Birleşmiş Milletlerin "Ortadoğu" kavramını değil, nesnel/objektif bir coğrafi tanımlama olan "Batı Asya" kavramını tercih etmesi bu kuruluşların resmi yayınlarına da yansımıştır. Mesela BM tarafından yayınlanan Demographic Yearbook'larda dünya devletleri objektif coğrafi bölgeler altında toplandığı ve bu çerçevede Ortadoğu'daki ülkelerin de Western Asia (Asie Occidentale) adı altında tasnif edildiği görülmektedir. Bu tür bir kavramlaştırma dünyanın değişik coğrafi yerlerinde bulunan kişiler için geçerli bir kullanım imkanı vermektedir. Buna karşılık sübjektif ve Batı merkezli bir kavramlaştırma olan Ortadoğu veya Yakındoğu kavramları, Avrupa dışındaki kişiler için objektif bir anlam taşımamaktadır. Bununla birlikte BM'nin değişik birimleri ve kuruluşları tarafından kullanılan Western Asia'nın yayınlara yansıyan kapsamı ile ESCWA'dakinin kapsamı aynı olmamaktadır. Sözünü ettiğimiz nüfus yıllıklarında Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kıbrıs, Bahreyn, Irak, İran, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Filistin (Gazze Şeridi), Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen Batı Asya (Western Asia) kavramının kapsamında gösterilmektedir. (9) Burada Kafkaslardaki ülkelerin de Western Asia kavramına dahil edilmiş olması dikkat çekicidir.

Bir başka örnek Birleşmiş Milletler'e bağlı bir kuruluş olan UNCTAD'ın istatistiklerinden verilebilir. Bu kuruluşun *Handbook of Statistics 2000* (New York-Geneve 2000) adlı resmi yayınında dünya ülkeleri bölgelere bölünürken Western Asia (Batı Asya) kavramı kullanılmakta ve bu bölge kapsamına şu devletler dahil edilmektedir: Bahreyn, Kıbrıs, İran, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen.

Dikkat çekici olan *Demographic Yearbook*'ta Western Asia içerisinde gösterilen Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bu yayında Orta Asya (Central Asia)'ya dahil edilmiş olmasıdır. (10) Bu örnekten de anlaşılmalıdır ki sadece "Ortadoğu" kavramı için değil, bu bölge için kullanılan Western Asia kavramının kapsamı için de bir belirsizlik mevcuttur. Kavramın kapsamı bir yayından diğerine, bir kuruluştan başkasına göre değişebilmektedir. Bu durumda Western Asia kavramının Ortadoğu ile bütünüyle örtüştüğü ileri sürülemez. Bundan dolayıdır ki Batı Asya ile Ortadoğu'nun farklılığı sebebiyle Ortadoğu için "Güneybatı Asya" (Southwest Asia) kavramı kullanılmaktadır. Böylece Batı Asya içerisinde yer alan Ortadoğu "Güneybatı Asya" kavramı ile objektif olarak tanımlanmış ve sınırlandırılmıştır. Mesela Yakındoğu kapsamında yer alan Kıbrıs'ın çoğu yayınlarda Ortadoğu'nun kapsamına alınmadığı görülmektedir; bunda Ortadoğu'nun sübjektif ve kültürel kullanımının etkili olduğu açıktır.

Bütün bu farklı kullanımlar ve kapsamın değişkenliği dikkate alınmak şartıyla bugün Ortadoğu kavramının dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Körfez ülkeleri ve Mısır'ı içine alacak şekilde kullanılmakta olduğunu söylemek mümkündür. Bu kavramın kapsamının daha da genişletilerek Libya, Sudan, Eritre, Cibuti ve

Afganistan'ı da içerecek şekilde geniş anlamda kullanıldığı; bazı çalışmalarda ise kapsamın daha da genişletilerek Atlas Okyanusundan Mısır'a kadar tüm Kuzey Afrika'yı içine alacak genişlikte kullanılmakta olduğu da görülmektedir. Hatta bazı çalışmalarda Ortadoğu kavramının kapsamına Kafkasların ve Orta Asya'nın da dahil edilerek kapsamın iyice genişletildiği de dikkat çekmektedir.

Bu durumda Ortadoğu için belirsizliğin ve kapsam kargaşasının devam ettiğini söyleyebiliriz. Kişisel kanaatimiz Ortadoğu kavramının dar anlamda kullanılmasının yani Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Körfez ülkeleri ile Mısır'ı kapsayacak şekilde kullanılmasının daha doğru olacağı yönündedir. (11) Eğer daha geniş kapsamda kullanılacaksa bu durumda *Kuzey Afrika* ve *Ortadoğu* kavramlaştırmasının tercih edilmesinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Yine Kafkaslar ile Orta Asya'nın ise her durumda Ortadoğu kavramının kapsam alanı dışında düşünülmesi gerekmektedir. Zira hem Kafkaslar, hem de Orta Asya kavramlaştırması yerleşmiş, kabul görmüş ve sınırları belli bölgelerdir. Bunlar için ayrı bir kavramlaştırma çabasına girmek gereksiz gözükmemektedir.

İngilizce bir terkip olan **Middle East**'in olduğu gibi tercümelere zaman içerisinde diğer dillere de yerleşmiş ve benimsenmiştir. Fransızca'da Yakınoğu'nun yerine "**Proche Orient**" kullanılırken Ortadoğu'nun karşılığında "**Moyen Orient**" kullanılmaktadır. Arapça'da Ortadoğu yerine kullanılan "**eş-Şarku'l-Evsat**" İngilizce'deki Middle East'in kelime kelime çevirisinden ibarettir. Türkçe'de de benzer çevirinin yerleştiği gözlenmektedir. Önceleri "**Orta Şark**" kullanılırken günümüzde "**Ortadoğu**" şeklindeki kullanım benimsenmiştir.

Ortadoğu kavramının kapsamı hala müphemliğini korumakla birlikte kullanımı hem ulusal ve uluslararası siyasette, hem bilimsel çalışmalarda, hem de günlük dilde yerleşmiş bulunmaktadır. Bu ad altında araştırma merkezleri, üniversiteler, enstitüler, basın kuruluşları, sanayi tesisleri ve pek çok örgüt tesis edilmiştir.

1. Bernard Lewis, "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII, 1964, s.75.
2. Bk. Marwan R. Buheiry, *The Formation and Perception of the Modern Arab World*, (The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1989), s.160-162. Ayrıca bk. Peter Beaumont-Gerald H. Blake-J. Malcolm Wagstaff, *The Middle East: A Geographical Study*, New York-Toronto-Brisbane, John Wiley and Sons, 1985, s.1-3.
3. Roderic H. Davison, "Where Is The Middle East?", *Foreign Affairs*, Vol. 38, New York 1959-1960, s.668.
4. Don Peretz, *The Middle East Today*, New York-Chicago, 1978, s.3.
5. Meşhur İslam coğrafyacılarının eserleri ve bu eserlerde kullandıkları kavramlar hakkında bakınız: Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar/Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s.253-380.
6. Aynı yer, s.667.
7. Bk. Davison, a.g.m., s.669-671.
8. Peretz, s.3.
9. Bk. UN, *Demographic Yearbook 1997*, New York 1999, s.32.
10. Bk. UN, *UNCTAD Handbook of Statistic 2000*, New York-Geneve, 2000, s.293.

11. Bk. P. J. Vatikiotis, *Conflict in the Middle East*, London, The aldin Press, 1971, s.xiii–xvi.

Kaynaklar

Bernard Lewis, "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII, 1964.

Don Peretz, *The Middle East Today*, New York–Chicago, 1978.

Marwan R. Buheiry, *The Formation and Perception of the Modern Arab World*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1989.

Meşhur İslam coğrafyacılarının eserleri ve bu eserlerde kullandıkları kavramlar hakkında bakınız: Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar/Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002.

P. J. Vatikiotis, *Conflict in the Middle East*, London, The aldin Press, 1971.

Peter Beaumont–Gerald H. Blake–J. Malcolm Wagstaff, *The Middle East: A Geographical Study*, New York–Toronto–Brisbane, John Wiley and Sons, 1985.

Roderic H. Davison, "Where Is The Middle East?", *Foreign Affairs*, Vol. 38, New York 1959–1960.

UN, *Demographic Yearbook 1997*, New York 1999.

UN, *UNCTAD Handbook of Statistic 2000*, New York–Geneve, 2000.

www.stradigma.com

aylık strateji ve analiz e-dergisi

STRADIGMA.com bir FORSNET e-yayıdır